

Віктор Степаненко

Хто є «громадянським суспільством» України? Соціально-структурні аспекти ідентифікації

Стаття визначає «громадянське суспільство» як цивільний, самоорганізований та учасницький ансамбль усіх небайдужих, соціально активних та відповідальних акторів – інститутів і громадян, які не обов'язково формалізують своє членство у рамках НУО. Аналізуються соціально-структурні аспекти громадянського суспільства в Україні, зокрема дві соціальні групи – молодь (віком 18–29 років) і середній клас. У цілому підтверджується гіпотеза, що ці групи є найбільш громадянськи активними і їх представники більшою мірою тяжіють до ліберально-демократичних цінностей. Це дозволяє розглядати молодь і середній клас як основний соціальний ресурс громадянського суспільства, не обмеженого формально організаційними рамками НУО.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальні актори, НУО, молодь, середній клас.

The article defines civil society as a self-organized and participatory community of all engaged and civically responsible actors – institutions and citizens, who, in turn, may or may not be members of NGOs. The article analyzes the socio-structural aspects of Ukraine's civil society with a focus on two social groups – the youth (people aged 18-29 year-old) and the middle class. The author argues that the most active and liberally-minded citizens make up these groups and as such represent the main social resource for Ukraine's civil society, unrestricted by the organizational NGO framework.

Keywords: civil society, social actors, NGOs, the youth, the middle class.

Масова протестна активність громадян у період Революції Гідності 2013–2014 р. та потужна хвиля волонтерських громадських ініціатив у постмайданний період в Україні актуалізували проблематику багатовимірного феномену громадянського суспільства, зокрема питання його соціально-структурної суб'єктності та ідентифікації. В переліку цих актуальних для будь-якого сучасного громадянського суспільства методологічних питань, зокрема таке: що являє собою і з чого складається сучасне «громадянське суспільство» як соціальний актор?

У перспективі цього питання ми спробуємо проаналізувати деякі соціально-структурні аспекти й особливості розвитку сучасного українського громадянського суспільства. Щодо особливостей, які є важливими для цього аналізу, варто окреслити наступні.

1. Громадські неурядові організації (НУО), з якими у домінуючих методологічних підходах

найчастіше асоціюється структура громадянського суспільства, зберігають своє значення й актуальність для організаційно-структурної суб'єктності громадянського суспільства та його ідентифікації в Україні. Водночас для розуміння сутності та проявів вітчизняного громадянського суспільства, а також сучасних викликів, які стоять перед ним, більш адекватною є так звана «широка» концепція громадянського суспільства. Остання долає вузькоінструментальне визначення громадянського суспільства, що зводить його суб'єктність здебільшого до мереж НУО, розширює його розуміння до будь-яких цивільних процесів суспільної самоорганізації, не обов'язково формалізованих у статутно-організаційних рамках, та залучає у це розуміння цивільну, самоорганізовану активність у публічному просторі всіх небайдужих та соціально відповідальних громадян.

Таблиця 1. Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є? %

Варіанти відповідей	Роки									
	1994	1998	2002	2004	2008	2010	2012	2014	2016	
Клуб за інтересами	2,0	1,3	1,2	1,7	2,2	1,1	1,8	1,6	2,4	
Політична партія	0,7	0,9	2,2	1,9	2,8	3,0	2,2	1,4	1,4	
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,7	0,6	0,7	0,4	0,3	0,9	0,6	
Екологічний рух	1,3	1,5	2,0	1,3	0,7	1,1	1,1	0,6	1,2	
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,7	0,7	1,3	1,2	0,6	1,1	1,9	
Нетрадиційна профспілка	0,3	1,4	0,3	0,4	0,4	0,2	0,4	0,2	0,3	
Творча спілка	1,2	0,7	0,4	0,5	0,8	0,4	0,8	0,7	1,1	
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,0	2,1	2,4	3,0	2,5	1,4	2,8	
Об'єднання за фахом	2,7	2,0	2,8	2,9	2,6	2,6	2,0	1,8	2,8	
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,4	1,8	1,4	1,6	2,0	1,5	1,1	1,4	
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,9	4,0	4,2	2,8	3,6	2,6	2,7	4,6	
Об'єднання фермерів	0,7	0,3	0,9	0,4	0,5	0,4	0,8	0,2	0,3	
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	0,6	0,9	0,7	0,7	0,7	0,8	1,2	1,6	
Не належу до жодної з громадських організацій	82,2	86,6	83,9	83,8	83,3	83,6	85,9	86,9	82,1	
Не відповіли	0,9	0,2	0,0	0,0	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	

2. За різними показниками соціологічних опитувань, прошарок соціально активних, небайдужих і відповідальних громадян у країні складає близько 20 % усього населення країни. Більшість громадян, що їх соціальні експерти називають «негромадянським суспільством» (В. Полохало) або «аморальною більшістю» (Є. Головаха), тяжіють до адаптивних життєвих стратегій виживання, є здебільшого патерналістськи налаштованими, соціально інертними і різною мірою беруть на себе відповідальність за стан справ у країні (за даними загальнонаціонального моніторингу Інституту соціології НАН України 2017 року, до 60 % респондентів зовсім не відчувають власної відповідальності за стан справ у країні). До слова, саме ця «аморальна більшість» і є переважно соціальною базою існування та відтворення популістичної політики в репертуарі більшості політичних партій у країні. Водночас це розмежування «громадянського» (небайдужі, соціально відповідальні й активні громадяни) і «негромадянського» (патерналістськи налаштовані, анонімно-адаптивні та суспільно пасивні громадяни) «суспільств» є доволі умовним. Уявна демаркаційна лінія розподілу та конфігурація взаємин між цими двома «суспільствами» в межах одного соціуму може змінюватися залежно від контексту суспільно-політичних подій, зокрема, як свідчить досвід вітчизняних Майданів, під час масових громадянських мобілізацій, як правило, на основі захисту широкого розуміння спра-

ведливості та викликів щодо самого існування країни.

3. Постмайданні виклики інституціоналізації громадянського суспільства, пов'язані з завданнями оцивільнення та модернізації суспільних відносин у країні, об'єднують складний спектр проблем, серед яких: виклики сталого розвитку громадських організацій, підвищення їх авторитету та суспільного впливу; брак експертних знань і досвіду конструктивної публічної політики багатьох акторів громадянського суспільства, зокрема у сфері контролю за владою; необхідність набуття практичного досвіду й навичок ефективного лобювання суспільних інтересів і верховенства права на всіх рівнях, включаючи повсякденні соціальні інтеракції; нейтралізація небезпек радикальних та екстремістських проявів неурядових груп та мереж у контексті збройного конфлікту на Донбасі й актуалізації проявів нецивільного «громадянського суспільства»; проблема формування ефективних медіативних структур та форматів інклюзивного діалогу задля регулювання наростаючого широкого спектра соціальних конфліктів у країні.

Враховуючи ці особливості в ідентифікації соціальної суб'єктності вітчизняного громадянського суспільства, розглянемо його основний організаційно-структурний компонент – мережу неурядових громадських організацій (НУО). Однією з гострих проблем їх розвитку є низька участь громадян у їхній діяльності, зокрема на рівні самоідентифікованого членства респондентів у

загальнонаціональних моніторингових опитуваннях¹ (табл. 1).

Моніторингові опитування щодо цього питання з 1994 по 2016 р. свідчать, що переважна частка респондентів (більш ніж 80 %) не належать до жодної з громадських організацій у їх широкому спектрі від політичної партії до творчої спілки. Основні фактори «свободи неучасті» громадян у добровільних громадських організаціях та об'єднаннях, а саме – байдужість, пасивність людей до суспільного життя та зневіра у власних можливостях захистити свої права й інтереси – цілком відображають і певні інституціональні особливості розвитку громадянського суспільства в країні. Останні характеризуються, зокрема, таким: стала інституціональна недовіра до будь-яких організаційних утворень, стійкий комплекс патерналістських життєвих орієнтацій для багатьох людей, збереження й активне відтворення патронально-клієнтарних відносин, складні процеси соціальної та політико-ідеологічної диференціації з доволі повільним і непослідовним формуванням самодостатнього «середнього класу».

Водночас відносно невисокі показники формального членства громадян в НУО в Україні не є прямо пропорційними можливостям та ефективності вітчизняного громадянського суспільства, ресурсна соціальна база якого, звичайно, не обмежується лише членами НУО. Про це свідчить, зокрема, протестна практика Євромайдану, абсолютна більшість (92 %) учасників якого не належала ані до котроїсь із партій, ані до громадських організацій та рухів², а також потужна хвиля волонтерства й розвитку солідаристських практик у постмайданний період. Волонтери і волонтерство як відносно новий соціальний інститут, який активно формується в країні, за результатами загальнонаціональних моніторингових опитувань 2015–2017 років, є одним з лідерів суспільної довіри українців: до 60 % респондентів різною мірою (цілком або переважно) їм довіряють. Для порівняння: всі інститути влади разом – Президент, уряд і Верховна Рада – мали у 2016 році сукупний рівень довіри лише дещо більше 20 %. На нашу думку, саме така висо-

ка довіра до волонтерів, а також активне формування масових волонтерських і солідаристських практик у цей період зумовила також і суттєве зростання суспільної довіри до самих громадських організацій. В опитуваннях 2015 і 2016 років близько третини респондентів переважно або цілком довіряють благодійним фондам і громадським організаціям. Для порівняння, у 2006 р. рівень такої сукупної довіри до них становив лише 12,6 %, а ще у 2013 році, перед Євромайданом, – 17,8 % респондентів довіряли цим інституціям.

Тенденція високої довіри до громадських організацій протягом останніх років, на нашу думку, є не стільки усталеним визнанням їхнього впливу й ефективності у суспільній свідомості, а радше – відображенням акумулятивного соціального капіталу волонтерства та певним кредитом суспільної довіри щодо подальших перспектив трансформації мереж НУО в ефективні координаційні центри соціальної самоорганізації. Адже досі залишаються актуальними й гострими проблеми розвитку вітчизняного «третього сектору», зокрема виклики сталого розвитку мережі НУО, слабкий розвиток координації поміж громадськими організаціями, їх велика залежність від фінансової фортуни донорських (переважно зарубіжних) фондів та інституцій, бюрократизація мережі усталених НУО, формування свого кола «олігархів», «експертів» та «клієнтів» вітчизняного «третього сектору». Втім, коли ми погоджуємося з тим, що громадянське суспільство не обмежується лише мережею НУО, то виникає питання: в яких соціально-структурних кластерах концентрується потенціал громадянського суспільства або якою є його соціальна база?

Соціально структурною основою громадянського суспільства в його історичному формуванні були автономні, вільні та самодостатні громадяни, які усвідомлюють свої громадянські права та обов'язки і здатні їх захищати та обстоювати. У різні історичні періоди формування громадянського суспільства це були вільні громадяни античних демократій, «третій» (соціальний) стан (*tiers état*) і молода буржуазія Нового часу, середній клас багатьох сучасних суспільств. На важливості ролі незалежного самодостатнього середнього класу у формуванні демократії³ та грома-

¹ Тут і далі ми будемо посилатися на результати щорічних загальнонаціональних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України. Репрезентативна вибірка – 1 800 дорослих (від 18 років) респондентів, які представляють усі регіони країни (з 2014 року – за виключенням АР Крим та окремих частин Донецької і Луганської областей) та основні соціально-демографічні групи населення.

² Майдан–2013: хто стоїть, чому і за що?: Прес-реліз опитування підготовано Фондом «Демократичні ініціативи» (7–8 грудня 2013 р.) // Київський міжнародний інститут соціології. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=216&page=1>.

³ Цей висновок є все ж таки теоретичною генералізацією з усіма обмеженнями останньої. Історичний досвід свідчить, що в окремих випадках, суспільствах та історичних обставинах середній клас і дрібна буржуазія можуть бути електоральною базою і авторитарних або навіть фашистських режимів (Німеччина у період 1930-х років та інші приклади).

Таблиця 2. Розподіл членства в НУО по вікових групах (2016, %)

Членство в громадських організаціях	Вікові групи			Всього по масиву
	18–29 р.	30–55 р.	більше 55 р.	
Члени будь-яких ГО	20,5	18,3	15,6	17,9
Не члени ГО	79,5	81,7	84,4	82,1

Таблиця 3. «Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?» (2016, %)

Соціальні групи	Варіанти відповідей		
	Ні	Важко сказати	Так
Члени будь-яких ГО	51,7	30	18,3
Молодь (18–29 р.)	52,2	32,7	15,1
Середній клас	56,5	29,5	14,0
Не члени ГО	61,1	28,5	10,3
Всього по масиву	59,4	28,8	11,8

Таблиця 4. «Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?» (2016, %)

Соціальні групи	Варіанти відповідей			
	Рівень життя громадянина (окрім непрацевдатних) має залежати від його власної успішної діяльності	Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя всім громадянам	Важко сказати
Члени будь-яких ГО	18,3	63	14,3	4,3
Молодь (18–29 р.)	17,4	58,4	20,5	3,6
Середній клас	17,6	61,0	19,2	2,2
Не члени ГО	12,3	56,3	28,3	3,2
Всього по масиву	13,3	57,5	25,8	3,4

дянського суспільства часто наголошується у соціальній теорії – від Г. Моска до С. М. Ліпсета, Л. Даймонда й інших сучасних дослідників. У сучасних маніфестаціях громадянського суспільства від Східної Європи до Латинської Америки та Південної Азії саме середній клас, дрібна і середня буржуазія, городяни, студентство та інтелігенція були і є основними соціальними рушіями демократичної модернізації своїх суспільств.

Спробуємо проаналізувати ці теоретичні міркування на емпіричних соціологічних показниках моніторингу Інституту соціології НАН України, виокремивши дві групи: молодь (18–29 років) та середній клас.

1. Хоча цілком природно, що переважна більшість (47,7 %) усіх членів громадських організацій представляє соціально і професійно активну групу людей середнього віку (30–55 років), у пропорційному представленні такого членства серед різних вікових груп саме молодь (18–29 років) має деякі переваги. П'ята частина представників молоді генерации є членами громадських організацій (табл. 2).

Молодь також є віковою групою, яка у своїх позиціях та ціннісних орієнтаціях, що асоціюються з громадянською активністю, зокрема здатністю протистояти незаконним рішенням уряду, май-

же збігається з відповідними позиціями та орієнтаціями членів громадських організацій (табл. 3).

Подібності орієнтацій членів громадських організацій і молоді виявляються й у більшій прихильності до ліберально-демократичних цінностей цих двох груп, аніж в цілому по масиву, а також у позиції щодо вибору поміж державним патерналізмом та власною соціально-економічною активністю. І хоча серед молоді, яка є дуже вразливою соціальною групою на сучасному ринку праці при деформованій соціальній політиці держави, є більше прихильників державного патерналізму, аніж серед членів НУО, відсоток «молодих патерналістів» усе одно менший, аніж відповідний показник серед не членів громадських організацій та в цілому по масиву (табл. 4).

2. Серед респондентів, які ідентифікують себе з середнім класом в Україні, п'ята частина належить до різноманітних громадських організацій. Частка середнього класу, які є членами таких організацій (19,9 %), є більшою, ніж серед респондентів, які не відносять себе до середнього класу (15,5 %), і більшою за показник такого членства в цілому по масиву (17,9 %) (табл. 5).

Однак сама концепція і явище «середнього класу» в посткомуністичній Україні є доволі суперечливими. Показовим є те, що в групі респон-

Таблиця 5. Представництво середнього класу в НУО (2016, %)

Членство в громадських організаціях	Чи могли б Ви віднести себе до середнього класу ?			Всього по масиву
	Мабуть так	Мабуть ні	Важко сказати	
Члени будь-яких ГО	19,9	15,5	23,7	17,9
Не члени ГО	80,1	84,5	76,3	82,1

дентів, яким важко визначитися щодо своєї належності до цього соціального кластеру, відсоток належності до НУО є дещо вищим (23,7 %). Справді, український «середній клас» досі не є структурно-соціальним, економічним і політичним аналогом такого кластеру західних суспільств. Як справедливо зазначає вітчизняна дослідниця О. Симончук щодо вітчизняного середнього класу, «в нашому суспільстві між професійно-освітнім статусом, з одного боку, доходом – з другого, престижем – з третього і соціальною самооцінкою – з четвертого боку, відсутній прямий зв'язок, вони не склалися у взаємообумовлену і взаємодетерміновану структуру»¹. У вітчизняних умовах концепція вільного, соціально-економічно самодостатнього громадянина, що є основою сталого громадянського суспільства, значно більше корелює з групою самозайнятих (індивідуальна трудова діяльність, представник вільної професії). Майже третина респондентів цієї групи є членами якихось НУО.

Втім, навіть за певних застережень та умовності справжнього середнього класу в країні респонденти, що ідентифікують себе з цією групою, відчують свою здатність протистояти незаконним рішенням уряду більшою мірою порівняно з тими, хто не відносить себе до середнього класу. Частка таких представників середнього класу (14 %) майже однакова з такою часткою серед молоді й більша, ніж серед не членів громадських організацій та загального показника по масиву (табл. 3). Орієнтації представників середнього

класу в порівнянні з респондентами, які не відносять себе до цієї групи, також більше тяжіють до ліберально-демократичних цінностей і переважають у виборі між державним патерналізмом та власною соціально-економічною активністю на користь останньої. Майже 18 % респондентів, що ідентифікують себе із середнім класом, вважають, що рівень життя громадянина (окрім непрацевдатних) має залежати від його власної успішної діяльності: для порівняння – в цілому по масиву цю позицію поділяють близько 13 % усіх респондентів.

Отже, проведений аналіз двох соціальних груп – молоді (18–29 р.) та середнього класу – в цілому підтверджує припущення, що ці групи проявляють найбільшу громадянську активність. Пропорції представництва цих груп у НУО є більшими, ніж в середньому по масиву. Але, що більш важливо, позиції цих груп, зокрема в їх здатності протистояти незаконним рішенням уряду, більшій орієнтації на ліберально-демократичні цінності і соціально-економічну активність, дозволяють розглядати саме молоді і середній клас як природну соціально-ресурсну базу громадянського суспільства, не обмеженого лише формально організаційними рамками НУО. Якщо молоді значатиме майбутнє активного громадянського суспільства, то середній клас, який все ще формується в країні, через своє сприйняття ліберально-демократичних цінностей та завдяки «психології серединності» (О. Симончук) здатен актуалізувати важливий вимір цивільності в реалізації практик громадянського суспільства.

¹ Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства // Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С. Макеева. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 223.